

2. Буева Л.П. Человек как высшая ценность и главное богатство общества / Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 493 – 502.
3. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
4. Моргун Ф.Т. Хто зруйнував Компартію і найбільшу в світі країну? Роздуми виборця / Федір Моргун. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – 42 с.
5. Мучник А.Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А.Г. Мучник. – К.: Парламентское издательство, 2009. – 672 с.
6. Рибалка В.В. Аксиологічні основи психологічної культури особистості: Навчально-методичний посібник / В.В. Рибалка. – К.: АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих; Ін-т обдарованої дитини; АПН і МОН України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи, 2009. – 326 с.
7. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник / Рибалка В.В. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
8. Рибалка В.В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / Валентин Рибалка. – К.: Шкільний світ, 2010. – 128 с.
9. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: наук.-метод. посіб. / В.В. Рибалка, НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих; Ін-т обдарованої дитини; МОН України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц роботи. – Київ – Вінниця, ТОВ фірма «Планер». – 2010. – 382 с.
10. Сверстюк Е. О национальной чести // Зеркало недели. № 36 (665), 29 сентября 2007 г. – С. 3.
11. Сухомлинський В.О. Людина – найвища цінність / Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5. – Педагогічні статті. – К.: Рад. школа, 1977. – 639 с.

The article is dedicated to the investigation of formation and functioning of honour and dignity phenomena lows in the culture-psychological and axio-psychological aspects and in the context of theoretical and practical psychology

Key words: honour, dignity, person, cultural psychology, axio-psychology

УДК 130.123.4:616-036.81

Уляна Андрушко

КРИЗА СЕРЕДИНИ ЖИТТЯ ЯК УМОВА РОЗГОРТАННЯ ДУХОВНИХ ІНТЕНЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

Життєва криза особистості розглядається як основна умова поступального духовного розвитку людини. Переживання кризи середини життя є визначальним чинником актуалізації духовних інтенцій і розширення перспектив життєздійснення особи.

Ключові слова: криза середини життя, середня дорослість, кризові переживання, особистісний розвиток, духовні інтенції.

У сьогоднішній складний час, коли Україна перебуває у стані системної кризи, одним із ключових понять стало поняття кризи у різних сферах життя: соціально-економічній, політичній та духовній. Глибинні та хворобливі протиріччя нинішнього стану суспільства, знецінення духовних цінностей і традицій, відсутність консолідуючої національної ідеї – усе це спричинило духовну кризу в індивідуальній та масовій свідомості.

Духовний аспект кризи став темою численних наукових досліджень, оскільки вчені-психологи вбачають своє основне завдання не лише у розробці нових наукових ідей, але й у безпосередній практичній допомозі людям, які переживають життєву кризу. Актуальною стає проблема криз становлення особистості, зумовлених стрімкими змінами в суспільному житті, що, в свою чергу, спонукає дорослу людину до безперервного розвитку, пошуку нових можливостей особистісного зростання, які відповідають викликам життя. Протиріччя між прагненням відповідати соціальним очікуванням, в т.ч. і віковим, та мотивацією до збереження власної індивідуальності призводить до внутрішніх конфліктів, що, власне, і зумовлює кризи розвитку особистості.

Поряд із цим слід зазначити, що людина з багатим внутрішнім світом, переживаючи кризи, піднімається на вищий рівень розвитку, ініціює нові перспективи особистісного зростання і самоактуалізації. Мірою становлення особистості як суб'єкта власного життя створюються передумови для актуалізації низки вроджених потенцій індивіда, зокрема апріорного духовного начала, духовної сили, яка є основою екзистенції людини. В.І. Слободчиков вважає, що в людині є особливе духовне начало, яке не зводиться ні до природного, ні до суспільного, яке не пояснюється ні спадковістю, ні впливом оточуючого культурного середовища. Воно «становить основу буття людини у всіх її вимірах; у всьому, що в людині відбувається в межах її індивідуального життя» [13, с. 25].

У нашому дослідженні ми поділяємо думку вчених про те, що без духовного начала є неможливим духовне зростання взагалі [Г.О. Балл, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, С. Гроф, З.С. Карпенко, О.В. Киричук, А. Маслоу, Е. Фромм, В. Франкл та ін.], а у періоди життєвих криз це «духовне осердя» дає шанс «не зламатися», а продовжувати свій життєвий шлях з гідністю.

З погляду С. Грофа, «духовний розвиток пробуджує потенційні здатності, підносить свідомість до нового рівня» [3, с. 42].

Слід зауважити також, що вектор духовного розвитку особистості суттєво коригується життєвими кризами, зумовленими як віковими закономірностями психічного розвитку людини, так і біографічними кризами життєвого шляху індивіда. Така «подвійна» кризовість вимагає від психологічної науки чіткого розуміння ресурсів і засобів розкриття особистісного потенціалу, зокрема, в період дорослості. При цьому малодослідженими залишаються проблеми психологічних умов та механізмів актуалізації духовних інтенцій особистості в період переживання нею кризи середини життя, адже саме інтенціональна система визначає спрямованість особистості і виявляється у здатності до життєтворчої активності та вчинкової самодетермінації.

Метою статті є: здійснити теоретичний аналіз проблеми кризи середини життя в аспекті духовного зростання особистості та обґрунтувати психологічний феномен кризи як основного чинника актуалізації духовних інтенцій особистості.

Виклад основного матеріалу. Вихідним положенням для нашого дослідження стало уявлення про життєву кризу як умову особистісного зростання [Р. Мей, Т.М. Титаренко].

Р. Мей стверджує, що «криза є тим необхідним засобом, який виштовхує людину з неусвідомленої залежності від зовнішніх догм і змушує знайти голу правду про саму себе, що може бути твердим ґрунтом для подальшого розвитку» [5, с. 120].

Теоретичним підґрунтям для розв'язання завдань нашого дослідження є феноменологічний та екзистенційний підходи до досягнення духовності. У феноменологічному вимірі духовність постає сутнісною характеристикою людини, яка перебуває в постійному становленні. Феноменологічний підхід нерозривно пов'язаний з екзистенціальним, оскільки «екзистенціалізм – це відношення, яке приймає людину як таку, що завжди перебуває у процесі становлення, що означає постійне перебування у стані кризи» [5, с. 120].

Ретельний аналіз наукової літератури, присвяченої вивченню життєвих криз (Л.І. Анциферова, Р. Ассаджиолі, О.А. Бреусенко, Ф.Ю. Василюк, П.П. Горностаї, С. Гроф, Р.В. Манукян, В.М. Поліщук, К.М. Поліванова, Е.Л. Солдатова, Т.М. Титаренко, А. Толстих, В. Франкл, Е. Фромм, О.В. Хухлаєва, К.Г. Юнг та ін.), дозволяє стверджувати, що на питання: «Що таке криза?», не існує однозначної відповіді, оскільки це питання є складним і багатоаспектним, адже воно тісно пов'язане із дослідженням психології розвитку особистості як складного багатовимірного феномена.

З одного боку, кризу можна розглядати як негативне явище, занепад, деградацію особистості, а з іншого – як можливість, шанс для особистісного розвитку та духовного зростання.

Як зазначає Т.М. Титаренко, «кризу можна визначити як тривалий внутрішній конфлікт з приводу життя в цілому, його сенсу, головний цілей та шляхів їх досягнення» [11, с. 15].

В.Р. Манукян визначає кризу як «соціально-психологічне протиріччя, яке супроводжується негативними переживаннями і можливою дезорганізацією поведінки внаслідок змін і перебудов, які відбулися у критичний період» [9, с. 49].

Ми виходимо з розуміння кризи як складного, але необхідного стану у природному процесі становлення особистості, який може бути продуктивним станом, що символізує можливість росту і розвитку, а також духовного оновлення людини. Не позбавлено сенсу розуміння кризи «як шляху до успіху», коли людина через самопізнання та самоаналіз намагається «викристалізувати свою особистісну силу з океану космічних можливостей» [20]. Критичні періоди у житті людини, особливо у зрілому віці, актуалізують переживання нею екзистенціальних проблем, оскільки криза переживається особистістю і виявляється через особистість. Процес подолання критичних ситуацій Ф.Ю. Василюк назвав переживанням і наповнив цей термін новим змістом. Автор розглядає переживання як внутрішню інтелектуально-вольову роботу з відно-

влення душевної рівноваги, втраченого сенсу існування у критичній ситуації. «Переживання в найбільш абстрактному розумінні – це боротьба проти неможливості жити, це в певному сенсі боротьба проти смерті всередині життя» [1, с. 78].

Автор виділив чотири типи переживання: гедоністичне, реалістичне, ціннісне та творче [1, с. 104 – 112]. Стосовно нашого дослідження важливим є ціннісне та творче переживання, які повністю визнають наявність кризової ситуації, що порушує сенс життя, але відкидають пасивне прийняття удару долі. Ціннісне переживання будує новий сенс життя із урахуванням нанесеної втрати.

Творче переживання дозволяє свідомо і зібрано шукати вихід із критичної ситуації. Вихід із переживання кризи може бути двояким: відновлення перерваного кризою життя або переродження в інше за змістом і сенсом життя. Саме такі переживання здатні зсередини розірвати ситуацію неможливості і знайти правильний шлях до осмисленого життя.

Виходячи із твердження, що актуалізація – це процес збереження і розвитку себе, максимальне виявлення властивостей своєї особистості, перехід із потенційного стану в актуальну дію [15, с. 258], основне завдання полягає в тому, щоб допомогти особистості відкрити в собі здатність «вільно та повно (в духовному та емоційному сенсі) проживати своє життя, актуалізувати особисту відповідальність стосовно власної долі і світу» [8, с.5].

Важливою при цьому для нас є думка К. Роджерса про те, що стати особистістю – це значить стати «живим, дихаючим, відчуваючим, мінливим процесом» [12, с. 120]. Інакше кажучи, особистість у розумінні Роджерса – це «плинна ріка змін, а не шматок твердої матерії, сузір'я, яке постійно змінюється, а не фіксований набір рис» [12, с. 128].

Згідно із завданнями нашого дослідження зупинимося на аналізі концепцій криз дорослості, які включають кризу 30-ліття та кризу 40-ліття. У психологічній літературі криза 30-ліття позначається як «перехід до 30-ліття» (Levinson, 1986), «перехід до розквіту» (Моргун, Ткачева, 1981), «криза молодості» (Слободчиков, Ісаєв, 2000), «перехід до середньої дорослості» (Солдатова, 2007); криза 40-ліття називається «кризою середини життя» (Титаренко, 1998; Levinson, 1986), «кризою дорослості» (Слободчиков, Ісаєв, 2000), «переходом до зрілості» (Моргун, Ткачева, 1981), «екзистенціальною кризою» (Франкл В., 1999).

Розглядаючи проблему кризи в контексті проблем розвитку особистості, слід зазначити, що «кризи дорослих людей набувають характеру екзистенціальних, оскільки в їх переживання включаються проблеми сенсу життя та індивідуального існування» [16, с.12]. На думку більшості дослідників, кризовий період утруднює рух і розвиток, однак при цьому відкриває нові можливості, пробуджує внутрішні резерви людини.

Представники екзистенціально-гуманістичного та трансперсонального напрямків розглядають кризу як частину органічного процесу ро-

звитку особистості (А. Маслоу, С. Гроф, К. Гроф, К.Г. Юнг, Р. Мей, Р. Ассаджиолі та ін.). Наслідки кризи, з одного боку, можуть бути несприятливими, вона може приводити до небезпеки, і це потребує психотерапії. Однак, з іншого боку, результатом кризи може стати збагачення ресурсів особистості, психологічне зцілення і глибокі позитивні зміни, тобто криза «несе в собі еволюційно-цілющий потенціал» [3, с. 15].

К.Г. Юнг звертав увагу на місце та роль середини життя дорослої людини в онтогенезі, висловив ідею «самості» як серцевини особистості – своєрідного психодинамічного ядра різнопланових потенцій індивіда. К. Юнг був одним із перших психологів ХХ століття, який наголосив на важливості душі, поставивши духовність у центр своєї терапевтичної роботи. У книзі «Сучасна людина у пошуку душі» (1933) він писав, що серед його пацієнтів, старших 35 років, не знайшлося жодного, який дістав би зцілення, не розвинувши духовного ставлення до життя [4, с. 102].

В період середини життя людина повинна здійснити перехід від екстенсивної до інтенсивної позиції, від бажання до розширення та завоювання життєвого простору до концентрації уваги на своїй «самості» [18].

Досліджуючи кризу середини життя, відомий юнґіанський аналітик Дж. Холліс дійшов висновку, що «...при переході через цей «перевал» у середньому віці з'являється унікальна можливість знову відчути свою значущість, більш свідомо здійснювати свій вибір та зробити більш цікавою та захопливою свою таємничу подорож, яку називають життям» [17, с. 8].

Аналізуючи кризу середини життя як період «краху невиправданих надій, пустоти і втрати сенсу життя», Дж. Холліс підкреслює, що «само у час цієї кризи людина отримує можливість стати індивідуальністю, подолавши детермінуючу батьківську волю, батьківські комплекси та соціально-культурний конформізм» [17, с. 45].

Українські дослідники життєвих криз особистості Т.М. Титаренко та П.П. Горностаї вважають, що вікові кризи належать до найхарактерніших криз становлення особистості. Такі кризи називають нормативними, закономірними періодами життєвого циклу людини, для яких властиві чималі якісні зміни, що відбуваються у психології людини, зокрема формування психологічних новоутворень, зміна провідної діяльності і життєвих ролей та ін. [11, с. 82].

Т.М. Титаренко характеризує кризу середини життя як «період екстраординарного зростання і внутрішніх змін», «другий і останній шанс зробити свою справу, проспівати свою пісню, стати глибшим і суттєвішим» [11, с. 37].

За Л.В. Копець, у критичні періоди, що є короткочасними, відбуваються різкі зрушення, розвиток особистості іноді набуває бурхливого і навіть катастрофічного характеру. Тож слід очікувати, що в період кризи особистість є більш чутливою до тих впливів, що сприяють формуванню певних нових якостей. Авторка виділяє першу перехідну кризу

періоду зрілості (29 – 32 р.) та перехідну кризу (кризу середини життя 40 – 42 р.) [7, с. 372].

Найбільш повну на сьогоднішній день концепцію психології вікових криз запропонувала К.М. Поліванова. За К.М. Полівановою, «криза – це абсолютно специфічний психологічний простір, в якому здійснюється акт розвитку» [10, с. 87]. Авторка виявила у своєму дослідженні дві основні принципові позиції у розумінні критичних вікових періодів: а) визнання критичного віку як необхідного моменту розвитку; б) визнання необхідності якісних перетворень, які полягають у зміні провідної діяльності і одночасному переході у нову систему відносин. При цьому акцент робиться на зовнішніх соціальних, а не на внутрішньопсихологічних механізмах розвитку [10].

В.М. Ямницький наголошує на позитивному потенціалі, яким володіє життєва криза як своєрідний пік оновлення внутрішнього світу людини, джерело розвитку й удосконалення особистості [19, с. 14].

Якщо К.М. Поліванова акцентує увагу на зовнішніх, соціальних механізмах розвитку, то В.М. Ямницький досліджує інтрапсихологічні механізми розвитку особистості в дорослому віці. Автор виділяє такі внутрішні психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості: адаптацію, рефлексію, творчість та пізнання [19, с. 15].

Таким чином, криза середини життя передбачає суттєву перебудову особистості з урахуванням зміни становища людини у житті та адекватної переоцінки цінностей. Важливо при цьому врахувати, що криза дорослості несе у собі позитивне начало, оскільки сприяє самопізнанню та самовдосконаленню особистості.

Криза середини життя є найбільш яскравим і значущим періодом життєздійснення, оскільки основне завдання розвитку в зрілості полягає в активному освоєнні внутрішнього світу, знаходженні свого шляху в ньому. Як зазначає О.В. Хухлаєва, людина у другій половині зрілості отримує інтенсивний доступ до своїх духовних сил і можливостей [16, с. 55]. Важливим є висновок авторки про те, що поступове накопичення духовності є необхідною умовою розвитку людини в зрілості, адже духовність передбачає, з одного боку, гармонійну взаємодію зі світом, з іншого – орієнтацію людини на досягнення сенсу власного життя, виконання життєвих завдань, без чого є неможливим відчуття душевного спокою та особистого щастя [16, с. 56].

Спроба проаналізувати кризу середини життя в аспекті духовного зростання особистості привела до усвідомлення того, що процес розгортання духовних інтенцій в період переживання людиною цієї кризи можна розкрити через категорію суб'єкта, тобто слід зробити акцент на актуалізації його вроджених потенцій. При цьому ми поділяємо позицію З.С. Карпенко, за якою «суб'єктність є способом реалізації людиною свого духовного потенціалу, що репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення в просторі мотиваційно-ціннісних відношень» [6, с. 163].

Виходячи з того, що цей процес не можна розглядати поза контекстом цілісного розвитку суб'єкта психічної активності та ґрунтуючись на проведеному аналізі рівнів розвитку суб'єктності (духовності) низки авторів (Б.С. Братусь, З.С. Карпенко, О.П. Колісник, В.О. Татенко), можемо зробити припущення, що кожному рівневі суб'єктності відповідає певний етап духовного розвитку людини в період кризи середини життя. Елементами кореляції виступають такі рівні суб'єктності: рівень метасуб'єкта та рівень абсолютного суб'єкта (за З.С. Карпенко); потенціальна та інтенціальна інтуїції (за В.О. Татенком); просоціальний та духовний рівні (за Б.С. Братусем); рівень чуйності та трансцендентний (за О.П. Колісником).

Викладене вище дозволяє зробити **висновки** про те, що:

- 1) за своїм суб'єктним змістом нормативна криза середини життя є екзистенціальною;
- 2) переживання людиною екзистенціальної кризи є внутрішньо детермінованим процесом, який опосередковує духовне зростання особистості;
- 3) в умовах кризи середини життя виникає необхідність спрямовувати свої зусилля на вектор духовного розвитку та поступове вивільнення духовних інтенцій у відповідності до ступенів розвитку суб'єкта психічної активності;
- 4) переживання кризи середини життя є визначальним чинником актуалізації духовних інтенцій і розширення перспектив життєздійснення особи.

1. *Василюк Ф.Е.* Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
2. *Горностай П.П.* Особистісні дисгармонії: криза чи ні? / П.П. Горностай // Психологія життєвої кризи / відп. ред. Т.М. Титаренко. – К. : Агрпромпровідав України, 1998. – С. 69 – 96.
3. *Гроф С.* Духовный кризис. Статьи и исследования / С. Гроф. – М., 1995. – 255 с.
4. Гуманістична психологія: Антологія в 3-ох томах. Т.2: Психологія і духовність (світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / упоряд.: Г. Балл, Р. Трач. – 2005. – 279 с.
5. Экзистенциальная психология. Экзистенция ; пер. с англ. М. Занадворова, Ю. Овчинниковой. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 624 с.
6. *Карпенко З.С.* Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко.– Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
7. *Копець Л.В.* Психологія особистості: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Л.В. Копець. – [2-ге видання] – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. – 458 с.
8. *Ленгле А.А.* Экзистенциальный анализ – найти согласие с жизнью / А.А. Ленгле // Москов. психотерапевт. журнал. – 2001. – №1. – С. 5 – 21.
9. *Манукян В.Р.* Суб'єктивна картина життєвого шляху і кризи дорослого періоду: автореф. дис. канд. психолог. наук: по спец. 19.00.07 / В.Р. Манукян. – СПб., 2003. – 23 с.
10. *Поливанова К.Н.* Психология возрастных кризисов: [учеб. пос. для студ. высш. пед. учеб. завед.] / К.Н. Поливанова. – М.: Изд-во «Академия», 2000. – 184 с.

11. Психологія життєвої кризи / [Відп. ред. Т.М. Титаренко]. – К.: Агропромвидав України, 1998. – 348 с.
12. Роджерс К. Становлення личности. Взгляд на психотерапию / К. Роджерс. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 120 – 128.
13. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: [учеб. пособ. для вузов] / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: «Школа-Пресс», 2000. – 304 с.
14. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: монографія / В.А. Татенко. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.
15. Фурман А.В. Психологія Я-концепції: [навч. посіб.] / А.В. Фурман, О.Є. Гуменюк. – Львів: Новий Світ – 2000, 2006. – 360 с.
16. Хухлаева О.В. Кризисы взрослой жизни / О.В. Хухлаева. – М.: Генезис, 2009. – 208 с.
17. Холлис Джеймс. Перевал в середине пути: как преодолеть кризисы среднего возраста и найти новый смысл жизни [Текст] / Джеймс Холлис; [пер. с англ.]. – М.: Когито-Центр, 2008. – 208 с.
18. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени [Текст] / К.Г. Юнг; [пер. с нем., предисловие А.В. Брушлинского]. – М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 336 с.
19. Ямницький В.М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці [Текст]: автореф. дис. доктора психол. наук: за спец.19.00.07 / В.М. Ямницький. – К., 2005. – 40, [2] с.
20. Bork, Michael. Durch die Krise zum Erfolg. – Режим доступу: <http://buchwelt.de>

Life crisis is analyzed as a precondition for a personality's advancing spiritual development. Experiencing midlife crisis is the main factor of actualizing spiritual intentions and broadening a personality's life realization.

Key words: midlife crisis, middle age, crisis experiences, personal development, spiritual intentions.

УДК 159.923.2

Наталія Мацевко

ФЕНОМЕН САМОСТАВЛЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ

У статті здійснено теоретичний аналіз історії психологічного дослідження самоставлення. Відображено існуючі в зарубіжній і вітчизняній науці підходи до розуміння психологічного змісту поняття «самоставлення». Акцентується увага на структурі ставлення до себе як цілісного і складноструктурованого психічного утворення, що відіграє важливу роль в життєдіяльності особистості.

Ключові слова: ставлення, самоставлення, самооцінка, самоприйняття, самоповага, самосвідомість, особистісний смисл «Я», установка на себе.

У сучасному суспільстві значно актуалізувався інтерес до активної, творчої, здатної до самоорганізації та реалізації своїх можливостей особистості. Він зумовлений, насамперед, розумінням того, що лише суб'єкт, який усвідомлює власну значущість, приймає себе як ініціативну й відповідальну особистість, ставить до себе як до цінності, може реально впливати на хід свого життя та життя інших людей, розумно